

XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНЫҢ ТАРИХЫ

Пертаева Эльмира Кулибаевна,
*Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық
Тараз инновациялық институтының
доценті, ф.ғ.к., Қазақстан Республикасы,
Тараз қ.*

Ордабаева Раушан Билановна,
*М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік
университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.*

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби сынының тарихы қарастырылған. XX ғасырдағы әдеби үрдерістегі ұлттық әдебиет алыптарының қазақ сөз өнерінің құдіреті, поэзия жанрының қыр-сыры, драматургияны құрайтын қаламгер шығармашылығының көркем өнері туындыларына тән ортақ көркемдік-эстетикалық дүниетаным болмысы қамтылған.

Кілт сөздер: қазақ әдеби сынының тарихы, ұлттық әдебиет, сөз өнері, поэзия жанры, драматургия жанры, халықтық сипат, көркемдік құндылықтар.

Аннотация. В статье рассматривается история казахской литературной критики второй половины XX века. Художественно-эстетическое мировоззрение, характерное для произведений художественного творчества писателя, составляющих драматургию, включает в себя богатство казахского словесного искусства национальных литературных личности художественного творчества XX века.

Ключевые слова: история казахской литературной критики, национальная литература, искусство слова, жанр поэзии, жанр драматургии, народный характер, художественные ценности.

Annotation. The article examines the history of Kazakh literary criticism of the second half of the twentieth century. The artistic and aesthetic worldview characteristic of the works of artistic creativity of the writer, which make up the drama, includes the richness of the Kazakh verbal art of the national literary personalities of artistic creativity of the twentieth century.

Keywords: the history of Kazakh literary criticism, national literature, the art of words, the genre of poetry, the genre of drama, folk character, artistic values.

Әдеби сынның басты қызметі – әдебиет әлемінде болып жатқан құбылыстар жайлы қара қылды қақ жарып, шындықты айту. Әдебиет сыншысы Д.Ысқақов: «Әдеби сынның шыншылдығы әдебиеттану ғылымының жетістіктеріне сүйене отырып, әдебиетіміздің жай-күйін, жетістіктері мен кемшіліктерін ешбір бүкпесіз тура айтуынан көрінеді. Оқырманға керегі – шындық. Ал, мынау шындық деп жалғанды ұсынғанда, оқырман оған сенбейді де, оған деген сенімін жоғалтады.

Шындық айтылған жерде ол әділеттілік атты үлкен күшке айналып, оқырмандар жүрегіне жол табады. Әдебиеттегі кемшіліктерді жоюға деген қоғамдық пікір туғызып, алғышарттар жасайды. Әдебиеттің тура жолда дамуы үшін күрес қоғамдық пікір арқылы жалпы халықтық сипат алады», – деген сөзі дұрыс [1, 91б.].

Қазақ сөз өнерінің құдіретін, поэзия жанрының қыр-сырын терең зерттеген айтулы әдебиет сыншысы, ғалымдарымыздың бірі – З.Ахметов. Ол өзінің шығармашылығын таза ғылыми сипатта, әдебиеттің поэтикалық элементтерін, көркемдік құндылықтарын, құрылымдық-өрнектік сипаттарын зерттеді. 1973 жылы жарық көрген «Өлең сөздің теориясы» жоғары оқу орнына арналған оқу құралы ретінде ықшамдалған бұл кітап –1964 жылы қорғалған ғалымның докторлық диссертациялық жұмысы. Мұнда өлең сөздің теориясы, қазақ өлеңдерінің тілі, өлең құрылымының ерекшеліктері, әдеби-тарихи құбылыс, сөз өнерінің дамуындағы негізгі заңдылықтарды ашып, ұлттық сипаттың басты белгілерін анықтап, поэзия тілінің негізгі бейнелеу құрал-тәсілдерін жіктеп береді. Қазақ өлеңінің негізгі құрылысы айқындалып, ырғақ құрайтын бөлшектер, түрлі ұйқас, тармақ, шумақ кезеңдер нақты мысалдармен көрсетіледі.

Ғалым поэзиялық шығармалардың тақырыптық шеңберіндегі кеңдік пен кемелдікті, өлеңдегі көркемдік күш пен эстетикалық әсер туралы таратып айтады. Қай ақынның поэзиясын қарастырса да, қаламгердің өз дәуірінің өмір сыры – таза махаббат, биік адамгершілік, жақсылық пен жамандық, қуаныш пен қасірет, достық пен қастық сияқты өмір шындығы өлеңге арқау болғаны белгілі. Бұған қоса, туған жер, өскен орта, Отан, шағын шаңырағың мен шалқыған елің, соғыс пен бейбітшілік, халықтар достығы бұлардың бәрі сол дәуір ақындарының поэзиясында өлең боп өрілді. Олар көне фольклордан тартып, қазіргі поэзия үлгілерін де қамтиды. Аты аталған еңбекте қазақ орыс, еуропа ғалымдарының бұрын айтылған пікірлерін жаңаша қорыта отырып, түрлі бейнелеу, көріктеу, суреттеу құралдарына қазақша анықтама беріп, олар сан алуан өлең мысалдары арқылы түсіндіріледі.

Қазақ өлеңінің көп ғасырлық байлығын ғалым ерекше жітілікпен зерттеп, оның күллі құрылымдық бөлшектерін жан-жақты жіктеп, әр дәуірде туған жаңа формаларды дөп басып, дәл тауып айтып, ақындық сөздің көркемдік құндылығын, мәңгі өшпес сұлулық мәнін эстетикалық саралау әдісімен ашып береді. «Қазіргі даму және қазақ әдебиетінің дәстүрлері» 1978 жылы орыс тілінде жарыққа шығады, он тараудан тұратын күрделі еңбек мұнда қазақ әдебиетінің жаңа дәстүрлері Абай сабақтарымен тығыз байланыста қаралады. М.Әуезов туралы жазған әртүрлі еңбектерін қорыта келіп, З.Ахметов «Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории

ее создания» деп аталатын монографиялық еңбегі 1984 жылы жарыққа шыққан болатын. Мұның өзі Әуезовтану бағытындағы жаңа бір бағалы зерттеу ретінде жоғары баға иеленді. Шығарманың идеялық нысанасы мен көркемдік сипаты, дәуірдің әлеуметтік-рухани болмысын танытатын тарихи тұлғалар және сан алуан ұлттық бейнелер жасау шеберлігі мәселелерін шешіп берген монографиялық эстетикалық-көркемдік саралау мен жинақтаудың жақсы үлгісін көреміз. М.Әуезовтің атақты ақын туралы жазған романы хақында зерттеуші жекелеген ғылыми мақалаларында да жазды [2]. Сондай-ақ, қазақ поэзиясының осы кезеңінде ауқымды зерттеу жүргізген ғалымдар З.Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері» (1970) атты кітабы сөз өнерінің табиғаты, негізгі жанрлық сипаттар, көркемдік құралдар, әдеби әдіс, стиль мәселелерін ашып көрсетеді. Бұл «Сөз өнері» деген атпен өңделіп, жоғары оқу орындарына арналған оқулық ретінде бүгінге күнге дейін оқырман қажетіне пайдаланып келеді.

Әдебиет жақсы үлгіге қарап өседі, содан үйренеді. Өнегелік туындылар мен таланттарға бет бұру, озық әдебиет ізденістерін қадағалап, барлап отыру—кез келген қаламгер үшін қажет. Тарих – әділ төреші. Өзі екшеп, керегін алады. Мәселе, өнегелі өлмес туындылар мен заманауи бет бұрыстардағы соны ізденістерді, шала пісті дүниелерден айыра біліп, дер кезінде бағалау абзал. Жоғарыда атап өткен зерттеулер халықтың рухани мұрасын еселеуде өзіндік орны бар, өз кезінде де, бүгінгі күні де құнды еңбектер болып табылады.

Поэзия – қай тілде де жүрек үні. Барлық ақынға ортақ бір ғана қасиет бар, ол – халықтың ұлы, өз жерінің перзенті. Өлеңдерінде осыны көрсетеді. Сыншы әр ақынның талғамын, өнердегі өрісін таразылайды.

Драматургия сыны ХХ ғасырдағы классикалық әдебиет, әдебиеттану, әдеби сынның дамуына орай олардың жанрлық ерекшеліктері біршама түрленіп, әлемдік мәдениет көшіне батыл бағыт алғанын аңғару қиын емес. Жоғарыда сын тақырыбындағы еңбектер арқылы әдебиетіміздің негізгі проза, поэзия жанрларының кезеңдік әдебиеттегі орнын анықтасақ, ұлттық сөз өнерінің тағы бір саласы – драматургия жанрына да арнайы тоқталып өту орынды деп санаймыз.

Драматургия–көркем әдеби тек (драма, трагедия, комедия) жанрларының өнернамалық жүйесі. Қазақ сөз өнеріндегі дәстүрлі негізгі әдебиет шығармалары мен фольклор мұраларында (би-шешендер сайыстары, ақындар айтыстары, жар-жар, беташар, алтыбақан, т.б. негізі қаланған ұлттық сөз өнерінің бұл саласы қазақтың рухани мәдениетінің әлем өркениетіндегі көрнекті орнын да танытты.

XX ғасырдағы әдеби үрдерістегі ұлттық әдебиет алыптарының драматургияны құрайтын шығармашылығы көркем өнері туындыларына тән ортақ көркемдік-эстетикалық дүниетаным болмысын дәлелдеді. Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» (1926) кітабында «Айтыс-тартыс» тақырыбымен берілген драматургияға байланысты айтылған бағалау да сахналық қойылымның көру, қабылдау аясындағы танымдық-эстетикалық табиғатын түсінуге бағдарлайды: «Уақиға көз алдымызда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенше амалдап, қайратына қарай қару қылып, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны, ойнағаны, күлгені, сүйінгені, күйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітискені, жарасқаны, өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңнан өтеді» [3, 175б.].

Драматургия бойынша да қарымды зерттеулер жасалды, ол туралы М.Әуезов, С.Ордалиев, Ә.Тәжібаев, Р.Рүстембеков, Е.Жақыпов, Р.Нұрғалиев сынды ғалымдар соны ізденістер жасады. Ә.Тәжібаевтың қазақ әдебиетінің ірі классиктері С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, М.Әуезовтің, Ғ.Мүсіреповтің, драмалық шығармаларының көркемдік әлеміне, шеберлік сырларына ерекше мән беріп, әдеби сараптаулар жасаған «Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиясы 1971 жылы басылып шықты. Драматургия шығармалары (пьесалар, спектакльдер, либреттолар) арқылы әдеби тек саласы драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық ерекшеліктері саралана айқындалады.

Драматургиялық шығармалар— әдебиет оқырмандары пен театр, кино көрермендеріне арналған көрнек өнері (көркем өнер) рухани құндылықтары. Қазақ топырағында драматургияны дамытқандар қатарында Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Жұмат Шанин пьесалары және олардың драматургия саласының дамуы туралы жазған зерттеулері ұлттық классикалық дәстүр жолын қалыптастырды және т.б. кейін толқын-драматург қаламгерлер шығармашылығы арқылы жалғасты. Драматургия саласындағы әдебиеттану мен театртану, өнертану тұрғысындағы егізделе, теориялық-тәжірибелік тұтастықпен өрілген зерттеулер, танымдық бағалаулар да, үздіксіз жазылумен келеді.

Қазақ драматургиясы – әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен, үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өтіп келеді. XX ғасырдың басындағы қазақ драматургиясы «Рәбиға», «Ескерту», «Ел қорғаны», «Мансапқорлар», «Қанапия мен Шәрбану», «Шернияз», Қошмұхаммед (Қошке) Кемеңгеровтің «Алтын сақина», «Парашылдар», «Ескі оқу», Мұхтар Әуезовтің

«Еңлік-Кебек», «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», «Абай», «Хан Кене», «Қарақыпшақ Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Тас түлек», «Шекарада», «Түнгі сарын», «Сын сағатта», «Намыс гвардиясы» (Ә.Әбішевпен бірігіп жазған), С.Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», «Бақыт жолына», Бейімет Майлиннің «Шаншар молда», «Ел мектебі», «Неке қияр», «Айша», «Сәлде», «Көзілдірік», «Майдан», «Аманкелді» (Ғ.Мүсіреповпен бірігіп жазған), Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Күрес күндерінде», Ғабит Мүсіреповтің «Аманкелді» (Б.Майлинмен бірігіп жазған), «Ақан сері–Ақтоқты», «Қозы-Көрпеш–Баян сұлу», «Қыз Жібек» операсының либреттосы т.б. көрнекті дараматург-каламгерлердің (Ж.Шанин, Ә.Тәжібаев, Ә.Әбішев, М.Ақынжанов, т.б.) пьесалары, спектакльдері ұлттық әдебиет пен өнерін дамытуға мол үлес қосты.

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап дамуының үдерісінде қазақ драматургиясы игерген өзекті мәселелердің бірі – ұлттық тарихымыздағы ақтандақ болып келген тақырыптарды көркем шындықпен жазу. Қазақтың ұлттық тарихындағы дербес мемлекеттік құрылыммен қалыптасуымызға, халық болып танылып, сақталуымызға қайраткерлікпен-көсемдікпен өмірін арнап, еңбек еткен хандарымыздың (Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесары), би-шешендеріміздің (Төле, Қазыбек, Әйтеке т.б.), ақын-жырауларымыздың (Асан қайғы, Бұқар, Махамбет т.б.), батырларымыздың (Қарасай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Сырым, Исатай, Жанқожа, т.б.), ғұлама-ағартушыларымыздың, қоғам-қайраткерлерінің (Әбунасыр әл-Фараби, хакім Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсариин, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов) т.б. ондаған тарихи тұлғаларымыздың сөз өнері туындыларындағы көркем бейнеленуі жаңаша серпінмен өркендеді. Әсіресе, XX ғасырдың 80 жылдарының ортасынан басталған ұлт тарихының бұрын әдейі назарға алынбай келген тұстары асқақ рухты романтизм мен сыншыл реализм көркемдік әдістері тұрғысынан мол қамтыла жазыла бастады. Әдеби тек түрлері (эпос, лирика, драма) жанрларының барлық салаларында елеулі туындылар жазылып, оқырмандарға ұсынылды.

Драматургия саласында да халық ықыласпен қабылдаған тың туындылар жазылып, республика театрларының сахналарында қойылумен келеді. Сәкен Жүнісовтің «Кемеңгерлер мен көлеңкелер» (Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов бейнелеріне арналған), Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан», М.Байсеркепұлының «Абылай ханның ақырғы күндері».

XX ғасырдың басындағы қазақ сөз өнеріндегі шығармашылықты мемлекеттік жауапты қызметтерімен сабақтастыра еңбек еткен қайраткерлердің саяси қуғын-сүргін жазалауларына ұшыраған – ұлттық трагедиямыз. Табиғи қабілеттерін туған халқына ұлтына қызмет етуге арнаған дарынды тұлғалардың жазықсыз жазаланғаны–қазақ ұлтын әлсіретуге, тарих сахнасынан біржолата жоюға арналған зұлым саясаттың жендеттік ұстанымының нәтижелері. Әрине, қазақ әдеби сыны осы аталған үш жанр–поэзия, проза, драматургиямен ғана шектелген жоқ.

Түйіндей айтқандай, XX ғасырдың 80 жылдары ортасында қазақ қоғамында орын алған жаңа саяси-әлеуметтік өзгерістер, қайта құру үдерісінің демократиялық сипатын көрсеткен – сөз бостандығы әдеби сынға оң ықпалын тигізуінде күмән жоқ. Қазақ әдебиетінде енді көсемсөз, әсіресе, саяси және азаматтық публицистика кең қанат жайды. Бұрынғы фельетон жанрының орнына пародия, интермедия, эпиграмма секілді шағын, әрі жедел жанрлар бағытында жазушылар көбейді. Ал, көлемді проза жанрларынан гөрі әңгіме, повестерге ден қойыла бастады. Қуанарлығы, қазақ поэзиясы бұрынғысынша шабытына шабыт қосып, жаңа дәуір құбылыстарын жырлауға шыңдап кірісті. Бірқатар қаламгерлер бұрын қазақ әдебиетінде онша ескеріле бермеген эссе жанрында жазумен машықтанды. Осының бәрі қазақ әдеби сынына әсер етіп, сын жанрлары да кеңейіп, жаңаша рең алғанын көреміз. Алайда, кейінгі кездегі әдеби сынның деңгейін қай жағынан алсақ та, алаш және кеңестік әдебиет тұсындағы қарқынмен салыстыруға келмейді. Цензура мен көркемдік кеңестердің тоқтатылуы әсіресе, әдеби шығармалардың сапасына кері әсер етті. Жадағай жазушылар, ала-құла ақындар, дарынсыз журналистер көбейіп кеткендігі соның дәлелі болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақов Д. Сын өнері. –Алматы: Қаз.Ақпарат, 2000. – 333б.
2. Әуезов М. Қазақ әдебиеті. –Алматы: Ғылым, 2000. – 205б.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. –Алматы: Атамұра, 2000. – 216б.